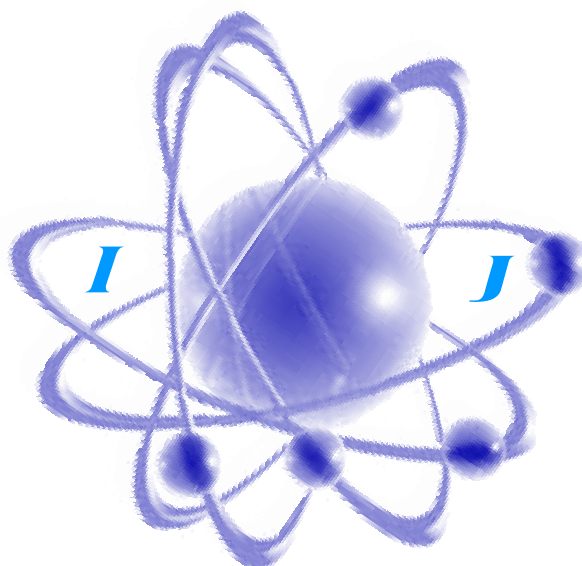

ISSN 2010-720X

ILIM HĀM JĀMIYET

2017 (№2)

FAN VA JAMIYAT

познание, целью — недоступная Истина. В картине мира романа сакрально отмеченными предстают образы открытого пространства, простора и прежде всего дали - той части видимой сферы, где «горизонталь» переходит в «вертикаль», где осуществляется связь Неба и Земли, где есть возможность для движения - развития.

Характер будущего пути Арсеньева помогают понять также пространственные образы, создающие картину сложного, трудного, запутанного движения, рисующие ситуации распутия, выбора пути: сплетение улиц, больших и малых дорог, перелески, перекрёстки, а также их редуцированные варианты: железные дороги, площади, вокзалы: «Помню, что ехали мы целую вечность, что полям, каким-то лощинам, проселкам, перекресткам не было счёта...перекресток двух аллей и на нём великолепный столетний клен, который раскинулся и сквозит на ярком и влажном утреннем небе своей огромной раскрытой вершиной... проехали длинную и широкую улицу, уже показавшуюся мне бедной по сравнению с той, где была наша гостиница и церковь Михаи-

ла Архангела, проехали какую-то обширную площадь, и перед нами опять открылся вдали знакомый мир» [1:5].

Отличительной особенностью движения Арсеньева является пересечение «границ» семантических полей, границ между различными формами существования и прохождение так называемых «пороговых» ситуаций. Характер движения Арсеньева на пути передают, наряду с выше названными образами неба, храма, дороги, звезды, дали, простора, такие пространственные образы, как бездна, склеп, ждущая могила, гроб, ворота, окно, море, царские врата в храме, дом, а также существенные трансформации хронотопа неба.

Очевидно, что в формировании личностного мифа И.Буниним мифологеме Пути отводилась главенствующая роль – как колыбели человеческого рода, его духовной родины, обладающей мощной центростремительной энергией и вследствие этого занимающей важнейшее место в иерархии космического всеединства.

Литература

1. Бунин И. Жизнь Арсеньева. – М.: 2011.
2. Волков А. Проза Ивана Бунина. / А.Волков. -М.: Московский рабочий, 1969.
3. Долгополов Л.К. О некоторых особенностях реализма позднего Бунина. (опыт комментария к рассказу «Чистый понедельник»). // Рус. лит. 1973. № 2.
4. Климова Г.П. Художественный мир И.А.Бунина. – М.: 1991.
5. Котляр Л. Художественная проза Бунина 1917-1953 годов. - М.: 1967.
6. Лотман Ю.М. Структура художественного текста. – М.: «Искусство», 1970.
7. Пращерук Н.В. Художественный мир прозы И.А.Бунина: язык пространства. Екатеринбург: МУМЦ «РО»: НОУ «Фонд «Созидание», 1999.
8. Шарыпина Т. Проблемы мифологизации в зарубежной литературе XIX-XX в.в. - Нижний Новгород: 1995.

РЕЗЮМЕ

Мақолада И.Буниннинг «Арсеньев ҳаёти» романидаги мифологема масаласининг ифодаланиш йўллари ва воқеалари таҳлил қилинади. Муаллифлар бадий макон ва асосий образларга этибор қаратади.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется мифологема Путь и способы её выражения в романе Ивана Бунина "Жизнь Арсеньева". Авторы рассматривают художественное пространство романа и основные временные образы.

SUMMARY

The article deals with the analysis of the mythologeme «Way» and ways of its expression in the novel "The Life of Arseniev" by Ivan Bunin. The authors study the artistic space of the novel and the main characters.

ҚАРАҚАЛПАҚ ЭПОСЛАРЫНЫҢ ГЕНЕЗИСИНЕ ТИЙКАР БОЛҒАН СЮЖЕТЛИК МОТИВЛЕР ХЭМ ОНЫҢ СЫРТ ЕЛ АЛЫМЛАРЫ ТЭРЕПИНЕН ҮЙРЕНИЛИҮИ МӘСЕЛӘЛЕРИ

К.Алламбергенов – филология илимлериниң докторы, профессор

Г.К.Алламбергенова - өз бетинше излениўши

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: генезис, типология, «Шариёр» достони: олтин, кумуш хайдарли боланинг туғилиш мотиви, «Шариёр» ва «Мунглик Зорлик», «Шариёр» ва «Салтан падшоҳ ҳақидаги эртақ», «Едиге» достони нурдан, куёшдан ёки кабутар (куш) қиёфасидаги паридан (сув парисидан) илохий туғилиш мотиви, «Қирик қиз» достони: аёллар подшоҳлиги ёки матриархат давридаги хотин-қизларнинг устунлиги мотиви, Ш.Валиханов, В.М.Жирмунский, Ш.Маржани, И.В.Толмачёв, С.Ошеров, Е.М.Мелетинский, С.Қасқабасов, И.А.Беляев, Н.Каразин ва ҳ.к. чет эл олимларининг қиёсий - типологик тадқиқотлари.

Ключевые слова: генезис, типология, дастан «Шарияр»: мотиврождения ребёнка с золотым и серебряным айдаром, «Шарияр» и «Мунлык-Зарлык», «Шарияр» и «Сказка о царе Салтане», дастан «Едиге», мотивы божественного рождения от лучей, солнца, птицы (голубя) и русалки, дастан «Сорок девушек», мотивы господства женщин и девушек в период матриархата, сопоставительно-типологические исследования зарубежных учёных Ш.Валиханова, В.М.Жирмунского, Ш.Маржани, И.В.Толмачёва, С.Ошерова, Е.М.Мелетинского, С.Қасқабасова, И.А.Беляева, Н.Каразина и других.

Key words: genesis, typology, epos «Sharyar», motive of the child's birth with gold and silver hair (aidar) «Sharyar» and «Munlik Zarlik», «Sharyar» and «A fairytale about the tsar Saltan, epos «Edige»: motive of godlike birth from rays, the sun, a bird (dove) and a water nymph: an epos «Kirk kiz», motives of women's domination at the matriarchy period:

comparative-typological research works of foreign scholars Sh.Valikhanov, V.M.Jirmunskiy, Sh.Marjani, I.V.Tolmachev, S.Oshrov, E.M.Meletinskiy, S.Kaskabasov, I.A.Belyaev, N.Karazin and others.

Қарақалпақ халық дәстанларының генезисине, ямаса оларда геўделендирилген қахарманлар образының генеологиялық мотивлерине сер салып қарасақ, хәр қыйлы мифлик сыйқырлы хәдийсели сюжетлерди, ямаса күннен, нурдан туўылыўларға байланыслы қызықлы хәдийселерди, улыўма адамның илэхий жаратылыўына байланыслы толып атырған сюжетлик мотивлерди көриўимизге болады. Мысалы, белгили әдебиятшы Қ.Камаловтың көрсетиўинше, көпшилик қарақалпақ халық дәстанлары Орта Азия халықларының фольклорындағы дәстан дәретиўшилик дәстүриниң шәртлерине (принциплерине) сай әйемнен киятырған тайын ертеклик хәм легендалық сюжетлер тийкарында келип шыққан. Атап айтсақ, «Қырық қыз» дәстанын бир қатар фольклоршылар менен әдебиатшылар, тарийхшылар сак-массагетлер дәўиринде дөреген «Хаяллар патшалығы» ертеги тийкарында келип шыққан, деген пикирди усыныўға хәрекет етсе, С.Бахадырова бул мәселеге өзинше жантасып, дастанның сюжетлик мазмунында «Гүлайым» ертегиниң тийкарғы өзек болғанлығын айтады. М.К.Нурмухамедов бундай кубылыслардың Орта Азия халықлары фольклорына ортақ екенлигин атап өтип, «Шәръяр» дәстанының сюжетин батыс-шығыста кең тарқалған алтын хәм гүмис айдарлы бала хәққындағы ертеқ пенен байланыстырады [8:27].

Рус фольклортаныўшылары бундай ортақ сюжетлик мотивлерди «странствующие сюжеты», «блуждающие сюжеты», «миграция сюжетов» усаған терминлер менен түсиндиргиси келеди. Қарақалпақ фольклоршы алымлары бул атама-түсиниклерди өзлеринше өзлестирип, «сюжетлердиң саяхаты», «сюжетлердиң көшип-қоныўы», «гезенде сюжетлер» деген атамалар менен атап жүр.

Жоқарыда келтирилген қарақалпақша түсиниксиз хәм гүнгирт атама-түсиниклердиң хәммесин жыйнастырғанда, «аўыспалы сюжетлер» деген мәнис келип шығады.

«Аўыспалы сюжетлер» деген түсиник-атаманы биринши мәрте илимий айланысқа салған түрkitаныў илиминиң жетик маманы В.М.Жирмунский болды [2:33].

В.М.Жирмунский бақлаўлары бойынша хәр қандай фольклорлық сюжетлер, соның ишинде ертеклик мотивлер ири сүйекли эпослық шығармаларға яғный дәстан-эпопеялардағы мотивлерге қарағанда халықтан халыққа елден елге тез аўысыў уқыбына ийе.

Инсаният жәмийети қәдим заманлардан баслап мудамы өз ара қатнасыў жағдайында жасап киятыр. Саўдагерлер, хәр қыйлы кәтқудалар (миссионерлер), елшилер адамзат бинә болғалы берли еллер менен еллердиң арасында қурдай қатнап турған. Буны биз тарийхтан жақсы билемиз.

Миссионер-кәтқудалар, саўдагерлер, елшилер өзлерине бурын бийтаныс елдиң, халықтың арасында жүрип, олардың жасаў шараяты, турмысы, үрип-әдети, салт-дәстүри, мәдени раўажланыўының дәрежеси менен қызыққан. Тили, әдебияты, жазба, аўызеки поэтикалық дәретиўшилиги менен танысқан. Өзлери де илимий-билимий дәрежелериниң шама-шарқына қарай оларға өз халқының дүрдана мийрасларының ең қызықлы көринислеринен айтып берип отырған.

Нәтийжеде ертеқлер, әпиўайы аңызлар, ири эпослық шығармалар елден-елге, жерден-жерге аўысып араласып келген. Олар сол елдиң жыраўлары, бақсылары, басқа да атқарыўшылары (сказители) тәрәпинен жергиликли шараятқа бейимлестирилип жырланған. Жуўмағында ири сүйекли дәстанларды айтпағанның өзинде, киши көлемдеги эпикалық дәретпелер болған ертеқлердиң, әпсана-аңызлардың хәр қыйлы вариантлары келип шыққан. Мине, В.М.Жирмунский тәрәпинен бундай кубылыслардың бир халық мәдениатына келип кириўин «аўыспалы сюжетлер» деп атаўының мәниси усында.

1905-жылы Хатанға экспедициясына басшылық еткен И.П.Талмачев эвенкилердиң рус фольклорлық шығармаларына болған ықласын былайынша баянлайды: «Бул атасы басқалардың (инородцы) бизиң ертеқлеримизди қандай ләззетлениў менен тыңлағанын биз өз көзимиз бенен көрдик. Мен Данила айтқан ертеқлердиң есесине оған Илья Муромецтиң қахарманлықлары хәққында сөйлеп бердим. Сондағы оның куўанышын ядымнан шығара алмайман. Даниланың «Балықшы хәм балық» хәққындағы ертекти еситкендеги тебиренген хәрекетин нәрсе ұмытпайман... Мүмкин ендигиден былай Даниланың ақлықлары булардың хәммесин қосық қылып айтып жүретуғын сығар? Олардың қазақлардан, рус саўдагерлеринен еситкен ертеқлери атасынан баласына көше бермес пе екен?»

Хәр қандай дәстан тутас эпикалық шығарма сыпатында бирден бинә болған емес. Дәслепп айырым көринислери, бөлимлери дәретилген. Соңынан ала олар өзлериниң көркемлик қунына қарай өз-ара бириктирилип, дәстан-поэмаларға айландырылған. Дәслеппи ұақытта жыршылар өзлериниң нәзери түскен қахарманның халық ядында қалған хәрекетлерин болажақ эпослық шығарманың бир тараўы сыпатында жаратады. Соңынан кейин арадан ұақыттың өтиўи менен тыңлаўшылардың талаптарына ылайықланып ол кем-кем толықтырылып барылады. Оған халық арасындағы ертеклик әпсаналар, аңызлар хәр қыйлы аўызша әнгимелер-гүрриңлер қосылады. Сөйтип бара-бара үлкен поэмалар, эпопея-дәстанлар пайда болады. Бундай әндийше дүнья жүзи халықлары эпосларының дәрелиў барысында басып өтилетуғын жол.

Илимпаз С.Ошеров Гомердиң «Одиссея» эпосына жазған алғы сөзинде былай дейди: «аэдилердиң (жыршылардың) рапсодия-жырлары көлеми жағынан онша үлкен емес еди. Ол жырлардың хәр қайсысы бир мифлик көриниске бағышланған болса керек. Бул жырлар бир ұақыяның ямаса бир қахарманның әтирапына кем-кем жыйналып, дүркинлерге айланады. Усы дүркинлерден эпослық поэмалар, эпопеялар дәрейди».

Әлбетте, бөлек-бөлек дүркинлерди жүйин билдирмей көркемлик жақтан бириктириў жыршылардың талантына, дүнья танымының дәрежесине байланыс-лы. Мәселен, қарақалпақ халқының дүрдана дәретпелериниң бири «Шәрияр» дәстанын алып қарайық. Онда қанатлы қыял менен (фантастика) әпсанаўый ұақыялар (мифлер) менен ертеқлерди тигисин билдирмей байланыстырыўдың әжайып үлгиси бар. Атап айтсақ, «Шәрияр» дәстаны дүнья жүзи халықлары арасында бурыннан бар ертеқлерди, әпсаналарды, қыяллы, қанатлы әнгимелерди еске түсиреди. Олар бизиң уллы дәстанымыз бенен мазмунлас, тамырлас,

хэм хақықый аўыспалы сюжетлердиң галериясы сыпатында көзге тасланады. Буны биз дәстанды оқып баслағанда-ақ сезе баслаймыз.

«Шәрияр» дәстанының композициясы, мазмуну «Мунлық-Зарлық» дәстанына оғада жақын: «Он сан ноғай елинде Шанжар хан деген 60 қатын алса да, перзент көрмейди. Жасы алпысқа келгенде, перзент тилеп әулийелерди аралап кетеди. Ұйықлағанда оның түсине Қызыр Ильяс пир енип, оның бир улы, бир қызлы болатуғынын аян етеди. Сөйтип патша тахтына қайтадан минип, елден қыз таңлайды хэм гедей Жаўдыр деген ғаррының Қаншайым атлы қызына үйленеди. Қаншайым көз жаратуғын ұақытта, Шанжар хан Шөгирлик таўында шикәрда жүреди. Патшаның алпыс қатыны жаманлық ислеп, мәстан кемпирдиң дем салыўы менен есинен таңған Қаншайымның қойнына балалардың орнына еки күшик салады хэм ул менен қызды Қазар дәрьясына таслатады. Бирақ, қырық шилтер ғайып еренлер балаларды суўға түсирмей, Шөгирли таўындағы бир үңгирге апарып қояды. Оларды кийик емизеди. Алпыс қатын патшаға Қаншайымның күшик туўғанын хабарлайды. Қәхәрленген патша Қаншайымды дарға асып өлтириўди буйырады. Дардың арқанын қырық шилтер ғайып еренлер кесип, Қаншайым өлмей қалады. Буннан кейин ол жети қат атаўға апарып тасланады.

Айырым өзгешеликлерине қарамай «Шәрияр» хэм «Мунлық-Зарлық» дәстанларының түп-тийкарының бир дәректен шыққанын байқаўға болады. Халық жыраўлары бул дәстанларды жырлағанда, миллий айырмашылықларды усталық пенен көре билген хэм шеберлик пенен сүүретлеген.

Халық ертеклериниң, дәстанларының эпсанаңызларының хэм қыяллы қанатлы гүрриндериниң (фантастикасының) бир-бирине тамырлас, уқсас, идеялық бағдар бирлигин айтқанымызда, биз А.С.Пушкинниң ертеклеринен атлап өте алмаймыз. Әсиресе, уллы шайырдың «Салтан патша хәққында ертек» шығармасының бизиң «Шәрияр» дәстанымыз бенен хайран қаларлық уқсаслығын атаў оғада орынлы. Дәстанды оқып баслағанда-ақ А.С.Пушкинниң ертеги ериксиз еске түсе береді: Үш қыз әйнек алдында, кесте тигип отырып, әрманларын айтысады. Үлкени патшаның хаялы болса, пүткил дүньяға той беретуғынын, ортаншысы егер патшаның хаялы болағойса, дүнья жүзине жететуғын шыт тоқып беретуғынын, ал генже қыз «қүдиретли күшли патшаға хаял болсам, оған батыр ул туўып беремен» деп айтады. Буны пақсаның артында турған Салтан патша еситеди хэм қызлардың кишкенесине үйлениўди, ал қалған екеўин аўқат писириўши хэм шыт тоқыўшы етип алыўды ойлайды.

А.С.Пушкин ертегиниң басы хэм ақыры «Шәрияр» дәстаны менен көп уқсаслықларға ийе. Шәрияр да, Гвидон да өз ата-аналарын сағынады. Мәстан кемпир биймәлим бир қаланы Шәриярға тап Бабарихадай болып мақтайды. Сыйқырлы Тахтазарин қаласындағы жайлардың дийўаллары алтыннан, гүмистен хэм мәрмерден, Гвидонның қаласының алтын гүмбезли ширкеўлери, хрусталь сарайы, алтын жаңғақ шаққан тийин бир-бирине уқсас. Тахтазарин қаласының ийеси Жулдызхан, ал Пушкин ертегиндеги Аққу малыйканың ийеси Жулдызхан, ал Пушкин ертегиндеги Ақ қу малыйканың маңлайында жұлдыз жанады. Шәрияр менен Әнжимниң гүмис айдары менен Ақ қу

малыйканың шашының астындағы толған айдың онша айырмашылығы жоқ.

Уллы шайыр «Салтан патша хәққындағы ертеги»н жазғанда, сөзсиз «аўыспалы сюжетлерди» пайдаланған хэм халық арасында бурыннан кеңнен мәлим болған аңызларға өзиниң ойдан шығарған қыяллы фантазиясын қосқан. Бул хәмме жазыўшыға тән. Әлле қандай бир қызықлы әңгимеден тәсирленип, оны өзлестириў дәретийўши адам ушын айып емес. Н.Г.Чернышевский «Салтан патша хәққында ертеги»н қайта исленген ертеклер қатарына жатқызады хэм басқа ертеклер тийкарында жазылған ертек деп атайды.

«Шәрияр» дәстаны менен туўысқан халықлар ертеклери дәстанларының уқсаслықлары, сюжетлик бағдарларының бирлиги олардың хәммесиниң түп-тийкарының бир екенлигин көрсетеди. Соңын ала жыраўлар, айтыўшылар тәрәпинен жергиликли шараятқа бейимлестирилип раўажландырылған. Сонлықтан олардың хәр қыйлы вариантлары келип шыққан.

Дәстан дәретийўдеги әхмийетли хызмет атқарған бундай аўыспалы сюжетлерди «Едиге» дәстанындағы бас қахарманның иләхий туўылыў мотивинен де көрийүмизге болады.

Дәстан мазмунына сер салып қарасақ, оның басланьўдан-ақ мифлик-ертеклик сыпат ийелейтуғының көремиз. Қарақалпақша сыңарда Едиге кептер кебиндеги перилердиң туўылса, қазақша сыңарда суў асты патшасының қызы-суў периден туўылады. Ноғайша сыңарда Едигениң анасы албаслының қызы, деп бериледи. Бул сыңардың барлығында да қус кебин таслап, адам келбетинде жүрген бул мақлуклар өзлериниң ерине қойған шәртлериниң бузылыўына байланыссы қайтадан қус кебине енип, ерине екеўи арасындағы жубайлық турмыстың тамам болғанлығын, араларында бир перзент пайда болғанлығын, оны қайсы жерден таўып алатуғынлығын айтып ушып кетеди.

Е.М.Мелетинскийдиң көрсетиўинше, қандай да бир заттың оның пайда болыўы менен байланыстырыў, яғный заттың жаратылысын түсиндириў, оның қалай пайда болғанын гүрриң етиў, айналаны қоршаған дүньяны сыпатлаў-мифтиң тийкарығы белгилеринен есапланылған [6:172]. Ал, қахарманлық дәстанларда болса қахарманның келип шығыў тарийхына, тарийхый генеологиялық шежиресине (туўылыўына, батыр болып ер жетиўине шолыў (эккурс) жасап болып, негизги ұақыяға өтиў бурыннан қиятырған дәстүрли жол еді.

Екиншиден, бул дәўирлерде ири-ири тарийхый тулғалардың басып өткен өмир жолы әпиўайылықтан тарийхлыққа, тарийхлықтан аңызға, аңыздан мифке, мифтен ертекке жийи-жийи айланып кетип отырар еді.

Хәқықатында да, «Едиге» дәстанындағы бундай генеологиялық миф элементлериниң берилиўинде тарийхый тулғалар хәққындағы мифлик элементлерге ийе аңыз - эпсаналар, рәўиятлар, ертеклер мәлим дәрежеде идеялық дәреклер болып хызмет етти. Тарийхый тулғалар хәққындағы мифлик рәўиятлардың, аңыз - әңгимелердиң, эпсаналардың, ертеклердиң қарақалпақ халқының руўхый өмирине өз мүлкіндей сиңисип кеткени соншелли, «Едиге» дәстанында Мухаммед – пайғамбар, Шыңғыс хан хәққындағы мифлик мазмунлар Едиге хэм оның ата-бабасына байланыссы жанаша мотивлениўде қайталанып турады. Мысалы, Едигениң бабасы - Баба Туклестиң ноғайша, қазақша сыңарларда нурдан, әлле

кандай сыйқырдан пайда болыуы, Баба Туклестин барлық сыңарларда дәрья, көлди жағалап жүрген ярым жалаңаш кәраматлы адам болыуы мотивлери Едиге генеалогиясын жоқарыда келтирилген Мухаммед пайғамбар яки Шыңғысхан генеалогиясындағы кәраматлылыққа апарып ушластырыуға умтылушылық бағытының жарқын көринислери болып табылады. Демек, дәстандағы Едиге хакқындағы генеалогиялық мифлик мотивлер тарийхий тулғалар хакқында миф дөретиу дәстүринин заңлы жалғасы сыпатында келип шыққан.

Деген менен, дәстандағы бул генеалогиялық миф элементлеринин берилиуин сол дәстүдин максетсиз көширилиуи, деп бахаламауымыз керек. Жыраулар Едиге хакқындағы бул генеалогиялық миф элементлерин дәстан курылысына ендиргенде, әлбетте, өз алдыларына белгили бир максет те койған. Бул арқалы олар, бир жағынан, Едигени улыглап көрсетиуди нәзерде тутқан болса, еккинши жағынан, дәстан мазмунын халыққа тәсиршең, көркем етип жеткерийу жолларын да ойлаған. Олар дәстан мазмунын халыққа қызыклы етип жеткерийудин бирден-бир жолы-жана мазмунды халықтың рухый турмысына сиңисип кеткен бурыннан бар ески формаларға араластырып берийу, деп билген. Буны биз жыраулардың композиция куруйу шеберлиги деп те бахалауымыз керек.

Еккинши жағынан, жыраулар мифлик генеалогияны бергенде, айырым деталларға мәлим дәрежеде идеялық мәни хызметлерин де жүклеген. Мысал ушын Едигениң кептер, алтын шашлы суу пери, ақ куу, албаслы кебиндеги пери-кызлардан тууылыуы деталын алып карайық.

Бул мифлик детальдың миф сыпатында келип шыгыу тәбиятына сер салып карасақ, бунда ең ески архаикалык миф элементлеринин әдеуир жетилискен түрин көремиз. Ески мифлик сананың жетилискен түри бойынша «аннан, кустан өзгеше екенин билген адам энди соның себебин излестире баслаған. Сөйтип, ол өзи тууралы, аңлар менен куслар тууралы мифлер туугызған. Бул гездеги миф бурынғы из бенен, яғный ески инаным-түсиниклерден пайдаланған халда жасалған. Бирақ, бул уақыттағы миф түсиндирмели сыпатта болған» [5:66].

В.И.Ереминаның керсетийунше, мифлик сана тәбийғый хэм рухый дүньяның бирлиги менен анықланады, сол ушын да оның тийкарын бирлик нызамы курайды. Мифлик сана өзинин раужланыу барысында еки баскышты басып өтеди: оның биринши баскышында тәбийғыйлык пенен рухыйлыктын бирлиги-баслы сыпатлы белги болса, еккинши баскыш-тәбияттан адамзат дүньясының ажыралып шыгыуына байланыслы бул бирлик нызамының бузылуы менен характерленип турады.

Мифлик сананың дәслепки баскышында адамлар менен хайуанатлар дүньясы арасына мәлим бир шегара койуу артықмаш есапланады. Мифлик сананың бул баскышында қахарманның (адамнын) зооантропоморфлык келбетине айрықша әхмийет бериледи. Бундай халат әсиресе тотемлик мифлерге характерли болады [3:6-9].

«Едиге» дәстанындағы Едигениң шыгысын аң - кусларға байланыстыратуғын Едигениң кус кебиндеги пери кызлардан тууылыуы, Баба Түкли Шашлы Азиздин денесин түк қаплап кеткен ярым жалаңаш адам болыуы, Едигениң тууылған уақытта ийттин

сүти менен ауызланыуы сыяклы мифлик детальлар, мине, усы зооантропоморфлык, яғный тотемлик мифлердин көриниси болып табылалы.

Энди Едигениң кус кебиндеги пери-кызлардан тууылыуы деталының ислетилиуи мәселесине келетуғын болсақ, буларда да мифлик сананың дәслепки архаикалык баскышы - тотемизм қалдықлары көринис тапқан.

Қарақалпақлар арасында кептерге сыйынуйу дәстүри бар екенлиги хакқында көркем әдебиятта да, илимде де хеш гәп етилмейди. Бирақ, дәстанда Едиге кептерден емес, кептер кебиндеги пери-кыздан тууылады. Бул, демек, ески мифлик сана өзинин раужланыу баскышында матриархатлык дәуир элементлерин де мәлим дәрежеде өз бойына сиңирген деген сөз. Матриархатлык дәуир дәстүрлери бойынша қарақалпақлардың әйемги ата-бабалары есапланған гейпара руу-қәуимлер хаял-кызларды өзлеринин жаратыушылары иләхий кәрамат күш деп билип, оларды уран тутқан.

Дәстанның қазақша сыңарында Едигениң суу асты патшалығында жасаушы алтын шашлы периден тууылыуы-бул миф, ол қарақалпақ - қазақ халқы арасында таза халында тарап жүрген суу периси хакқындағы бир тутас мифлик уақыя. Бирақ, еки сыңарда да бул мифлик сана (мейли, ол элемент халында гезлессин, мейли, ол бир тутас таза халында ушырассын) өзлеринин шыгыу тегин аң-кусларға апарып ушластыратуғын тотемизмнин айқын көриниси болып дәстан курылысына енген.

Бул мәселеде қарақалпақша ноғайша сыңардың тутқан орны, бағыты басқа сыңарларға қарағанда бир қанша айқынырақ. Себеби, бул сыңарлар Едигениң ата-бабаларын ақ куулардан тарқалған деп көрсетиу бағыты орын алған.

М.К.Нурмухамедов ақ куулардың түрк-манғол халықларында тотемлик кәсийет ийелегенлиги хакқында қызыклы мысаллар келтиреди [8:27-28]. Оның келтирген мысалларына қарағанда, башқуртлар менен бурятлар ақ кууларды өзлеринин ата-бабалары деп есаплаған.

Ш.Маржанидин Х әсир араб алымы Ибн Фадланнан келтирген мағлыұматларына қарағанда, башқуртларда Х әсир гезлеринде де жыланға, тырнаға, балыққа табынушылық салты байқалған. Оның келтирген мысалларына қарағанда, башқуртлар менен бурятлар ақ кууларды өзлеринин ата-бабалары деп есаплаған.

Ибн Фадлан башқуртлардың тырнаға табынуы себебин былайынша түсиндиреди: Ерте дәуирлерде башқуртлар душпанлар менен сауаш жүргизгенде, карсы тәреп буларды жеңип, қашыуға мәжбүр еткен. Сол уақытта қашкынлардың излеринен бир тырна тыррыулап шақырған. Буны еситкен башқуртлар кейнине қайтып, душпанлары үстинен жеңиске ерисиуге мүнәсип болған. Мине, сол уақыттан баслап олар «Қудайымыз душпанымызды қашырды» деп тырнаға табына баслаған [7:93].

Куслардың тотем болыуы түрк халықларына ортақ кубылыс болса да, В.М.Жирмунский «Едиге» дәстанындағы (ноғайша сыңардағы) ақ кууларға байланыслы мифти генеалогиялық жақтан негедур монғол мифлери менен жақынластырады. Оның Потаниннен келтирген мағлыұматларына қарағанда, Монголиядағы Балаган аймағында жасаушы хангин деп аталатуғын бурят қәуимлеринин келип шыгыу тегин ақ кууға байланыстырады. Хангин қәуимлеринин ақ кууға байланыслы бул мифлик

шежиреси «Едиге» дәстанындағы Едигениң бабасы Кутлы қыяның ақ қуудан тууылыуы шежиреси менен бир мазмунда түйиседи [2:382].

Бир қатар идимпазлар ақ қуу ҳаққындағы тотемлик мифлерди бурятлар түркий тиллес халықлардан өзлестирип алған, деген пикирлерди айтады. Енди Едигениң қус кебиндеги пери-қызлардан тууылыуы деталының ислетилиуи мәселесине келетуғын болсақ, буларда да мифлик сананың дәслепки архаикалық басқышы - тотемизм қалдықлары көринис тапқан.

Биз тарийхый тулғалардың мифлик тарийхына байланыслы Шыңғыс ханның арғы атасы Боданчардың нурдан пайда болғанын, оның дәрья, көлди жағалап жүрген, аң аўлап, балық услап күн кеширген «жарым ес» (ярым жабайы) адам болғанлығы ҳаққындағы мифлик сюжетти жақсы билемиз. Боданчар өзиниң бул сыпатлары менен дәстанның барлық сыңарларындағы кәраматлы (қазақша сыңардағы көз нурынан, ноғайша сыңардағы қандайда бир иләхий күштен пайда болған) Баба Түкли Шашлы Азизди еслетеди. Едигениң бабасына байланыслы бул мифлик детал қарақалпақлар арасындағы Шыңғыс шежиресине байланыслы тарқалған мифлик сюжеттиң «Едиге» дәстанындағы жаңа көриниси болса керек. Биз бул жерде бул мифлик сюжеттиң тарийхый тулғалар ҳаққында мифлик генеология дәретиу дәстүрине байланыслы дәстанға енгизилип отырғанын және бир мәртебе айтыу менен бирге, бул мифлик деталдың отқа табыныу дәстүрлерине байланыслы дәстан қурылысына кирип отырғанын да атап өтиуге тийислимиз. Себеби, нурға, қуяшқа, отқа табыныу, оны куда деп иләхийлестирив-отқа табыныу дининиң баслы шәртлери болған. Отқа табыныу болса Орта Азияда Монғол шабылуына дейин-ақ тарқалған ең ески динлердиң бири. Ол (заростризм) ең дәслеп, бизиң эрамызға дейинги VI әсирден V әсирге өтетуғын дәуирде, яғный Дарий I диң патшалық салтанаты ўақтында Персияда тарқала баслағанын, оннан арабларға өткенин есапқа алатуғын болсақ, жоқарыдағыдай иләхийдан хәмлели болыу ҳаққындағы мифлик сюжетлердиң араб-парсы, түрк-монғол халықлары арасында бир дәректен тарқалған дәстүрли көшпели сюжет болғанына исеним хасыл қылуға болады.

Бул иләхий тууылыуы ҳаққындағы мифлик сюжеттиң Шығыс халықларының фольклорындағы тематикалық бирлигин, оның отқа табыныушылық салтына мәлим дәрежеде қатнасы бар екенлигин М.К.Нурмухамедов та батыс-шығыс фольклоры менен әдебиятындағы көшпели сюжетлер мысалында айрықша атап өтеди [8:28].

Отқа, Қуяшқа сыйыныу, тотем қылуы дәстүриниң түркий тиллес халықлары арасында тарқалғанлығын «Қорқыт ата» жырлары менен «Оғузнама»дағы мифлик деталлар дәлиллеп турады. Мысалы, «Қорқыт ата» жырының «Игдир» деген бөлиминиң жыр етиуине қарағанда, түркменлердиң «Игдир» деген руы пери-қыздан тууылған әуладлар болған [1:183].

Бундай қусларға тотемлик сыпат бериву дәстүриниң көриниси «Гөрүғлы» дәстанында да сақланып қалғанлығын көремиз. Мысалы, Гөрүғлы биринши рет үйленгенде, пери қызына үйленеди [4:40]. Ал, «Оғузнама»да жыр етилиуи бойынша

Оғузданның үш үлкен улы Күн, Ай, Жулдыз оның аспан периси менен болған некесинен тууылған [4:41].

Сырттан қарағанда, биз атын атап, талқылап өткен жоқарыдағы мифлик деталлардың айырымларында мақсетли кубылыуы кубылысы бардай сезиледи. Мысалы, Баба Түкли Шашлы Азиз бенен пери арасындағы шәрттиң бузылуы менен, хаял келбетиндеги пери қайтадан қус кебине кирип, ерин таслап ушып кетеди.

Бул кубылыс жоқарыда аты аталған басқа мифлик деталларда айтарлықтай көринис таппайды. Көрип отырғанымыздай, ол деталларда мақсетли кубылуыдан гөри адам менен тәбиятты бир деп санайтуғын, қахарманды аң, қус, адам келбетинде де көре беривуе болатуғын әпиуайы кубылуы күшли бағыт ийелейди. Сонлықтан дәстандағы пери-хаялдың шәрт бузылғаннан кейин, қайтадан қус кебине енип кетиу деталы мифлик сананың раўажланған екениши басқышына тән кубылыс десек те, оның тийкарында мифлик сананың дәслепки басқышына тән тотемлик, этиологиялық мифлер жатады.

Дәстанда мифлик сананың, екениши басқышына тән мифлик деталларды да ушыратыуымыз мүмкин. С.Қасқабасовтың көрсетиуинше, мифлик сананың екениши басқышындағы мифлерде мақсетли кубылуы кубылысы сезилерлик дәрежеде болады. Мифлик сананың бул басқышында «адам өзиниң тәбияттан бөлек екенин биледи хәм өзиниң жәниўарға айланыуын бурынғыдай заңлы кубылыс деп қабыллайды. Адамның хайуанға, тағы басқа бир нәрсеге айланыуы қандайда бир себеп пенен байланыстырылады [5:76].

Адамның басқа нәрсеге айланыуына, яки бахытсыз хәдийсеге жолығуында-гүналылық баслы себеплердиң бири болады. Гүналы адам жазаланғаннан кейин аңға, қусқа айланады, яки бир бахытсыз хәдийсеге ушырайды.

Көпшилик жағдайда бул жаза адамлардың ески магиялық исеними - сөздиң күши, сыйқыры менен әмелге асырылады.

«Едиге» дәстанының башқуртша сыңарындағы Едигениң Сатмыр ханға (Сатемир, Шах Темир, Әмир Темирдиң басқуртша аталуы - А.К.) атланыуын сүүретлейтуғын жол сапары ҳаққындағы мифлик мотив бар. Мине, усы мифлик мотивтен архаикалық мифтиң барлық басқышларының синтезлескен көринисин айқын көриуимиз мүмкин. Бул сыңардағы маргия шөп жеген аттың қуйрығы қылының адамға, аңға-қусқа зибан жан бергендей кәраматқа ийе болыуы, саўысқан қустың адамдай болып сөйлеулер и архаикалық мифтиң дәслепки «заңлы кубылуы» басқышына тән мифлик деталлар болса, Баба Туклестиң ашыуы, ғарғыс пенен қудық басындағы ғаррының тас мүсинге айланып қалуы, Сыпыра жыраудың үрим-пуақсыз өтиулер и архаикалық мифтиң жетилескен себепли кубылуы басқышына тән мифлик деталлар.

Улыўма, түркий халықлар, соның ишинде қарақалпақ эпосларының идеялық - эстетикалық дәреги, генезиси болып хызмет еткен, ямаса бул эпикалық дәретпе қахарманларының генеологиялық келип шығуына байланыслы сыйқырлы хәдийсели сюжетлик мотивлер ҳаққында бундай мысаларды көплек келтире беривуе болады. Бирақ, усы атап өтилген мысаллар менен соннан келип шыққан жуўмақлардың өзи-ақ бизге жоқарыда атап өтилген

пикирлер менен бирге және бир нәрсени анык рәушан етеди – бул да болса түркий-монгол, араб-парсы халыкларындагы бундай сыйқырлы хәдийсели сюжетлик мотивлер олардың бир дәректен таркалганлығын көрсетиў менен бирге бул мотивлердиң хәр кыйлы форма хәм максетлерде берилиўи аты аталған халықлардың хәр кыйлы турмыс тәризинен ғана дәрек берип қоймастан, олар арасындағы көп мың жыллық тарийхый, мәдений байланыслардан, бул халықлар арасында жүз берген

руўхый-мәдений, дослық жақынласыўлардан да сыр шертип турады. Ал, бул халықлардың эпик фольклорындағы атлары аталған сыйқырлы хәдийсели сюжетлик мотивлер хаққындағы жоқарыда биз атап өткен сырт ел алымларының пикирлери болса эпостаныў бойынша келешекте салыстырмалы-типологиялық жоба-усылларда алып барылатуғын үлкен изертлеўлерге дәстиярлы илимий-эстетикалық тийкарлар болып хызмет етери сөзсиз.

Әдебиятлар

1. Горгут ата. Гадымы туркмен эпосы. —Ашхабад: «Туркменистан», 1990.
2. Жирмунский В. М. Тюркский георический эпос.-Л-М.: «Наука», 1974.
3. Еремина И. Миф и народная песня//Миф. Фольклор. Литература. —Л.: «Наука» Л. О., 1978.
4. Короглы Х. Огузский героический эпос. —М., «Наука», 1976.
5. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. —Алматы: «Ғылым», 1981.
6. Мелетинский Е.М. Поэтика мифа. —М.: «Наука», 1976.
7. Мәржани Ш. Казан хәм Болгар хәлләре турында айдаланылған хәбәрләр. – Казань: «Татарстан», 1989.
8. Нурмухамедов М.К., А.С.Пушкинниң ертеклери хәм Орта Азия халықларының фольклоры. —Нөкис: «Қарақалпақстан», 1987.

РЕЗЮМЕ

Мақолада қарақалпақ туркий фольклоршунослигида ўрганилмаған муаммолардан бири - туркий халқлар, шу жумладан, қарақалпақ эпосларининг пайдо бўлишида, генезисидә ғөвий -эстетик асосларининг бири бўлиб хизмат қилған сеҳрли ходисали сюжет мотивларнинг туркий - муғул, араб-форс халқларининг оғзаки эпик меросларидаги кўриниши, уларнинг учраши ва хусусиятлари киёсий - типологик усулда ўрганилған. Бу сеҳрли сюжетли мотивларнинг номи кўрсатилған халқларнинг эпик меросларида муштарак сюжетлар шаклида учраши уларнинг бир манбадан келиб чиққанлигидан, бу халқларнинг кўп йиллик тарихий - маданий алоқаларидан, руўхый - маданий яқинлиқларидан дарак бериб туради. Бу хақда келтирилған чет эл олимларининг фикрлари эса дастлабки киёсий - типологик тадқиқотлардан дарак бериб туради деган ишончли билан яқунланған.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящается актуальному вопросу в тюркской фольклористике-изучению мотивов сюжета волшебства как идейно-эстетической основы в зарождении и генезисе каракалпацкого эпоса. С помощью сопоставительно-типологического метода выявляются сходства и отличия этих мотивов с этическим наследием устного народного творчества тюрко-монгольских и арабских народов. Существование мотивов сюжета волшебства в эпических произведениях вышеуказанных народов объясняется многолетними историко-культурными связями и духовно-культурной близостью этих народов. Приводятся мнения зарубежных учёных по данному вопросу на основе сопоставительно-типологических исследований.

SUMMARY

The article is devoted to one of the actual issues of the Turkic folklore the study of the motives of magic plot as an ideological aesthetic basis in the formation and genesis of Karakalpak epos. The use of the comparative-typological method let the author determine the similarities and differences of these motives with the ethic folklore heritage of the Turkic-Mongolian and Arabian-Persian peoples. The presence of the motives of magic plot in the epic works is explained by their historical-cultural connections and spiritual-cultural similarities of the above-mentioned peoples. The article contains the opinious of foreign scholars on the issue under discussion, based on the comparative-typological research works.

ӘМЕТ ШАМУРАТОВТЫҢ ПРОЗАСЫНДА ОБРАЗЛАР ТИПОЛОГИЯСЫ

М.Д.Бекбергенова –филология илимлериниң кандидаты, доцент

Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сўзлар: ёзувчи, ижодий, бадий тўқима, сюжет, образ, мавзу, муаммо, типология.

Ключевые слова: писатель, творческая индивидуальность, художественный вымысел, сюжет, образ, тема, проблема, типология.

Key words: writer, creative individuality, artistic fiction, plot, image, theme, problem, typology.

Әмет Шамуратов ХХ әсир қарақалпақ әдебиатының көрнекли ўәкили, шайыр, жазыўшы, драматург, дилмаш, жәмийетлик хәм мәмлекетлик ғайраткер. Ол Республикамыздың көп тараўларында, мәмлекетлик лаўазымларда ислеген. Қарақалпақ халқының талантлы жасларын тәрбиялаўда, қарақалпақ зыялыларының өсип шығыўында, алымлар, инженерлер, муғаллимлер, шайыр-жазыўшылар, артистлердиң қәлиплесип раўажланыўына өз үлесин косты, пидайы мийнет етти, меҳир-мухаббатын берди. Мәмлекетлик искер хәм ғайраткерлер Әмет Шамуратовтың заманласлары болған Қ.Әўезов, Н.Дәўқараев, Қ.Айымбетов, Ж.Аймурзаев, А.Бегимов,

М.Дәрибаев, Ә.Өтепов, Н.Жапақов, Р.Қосбергенов, С.Камалов, М.К.Нурмухамедов, Д.Насыровлар менен бирге халықтың мәдениатын, көркем өнерин, илимин раўажландырыўға Уатанның перзенти сыпатында хызмет етти. Бул дәўир қарақалпақ зыялыларының пайда болған, өсип раўажланған тарийхый дәўири болды.

ХІХ әсир қарақалпақ әдебиаты классикалық дәўир әдебиаты деп аталады, ХХ әсир қарақалпақ әдебиаты бизиң миллий әдебиатымыздың барлық жанрлары поэзия, проза, драматургия, түрли жанрлық формалар пайда болды, раўажланды хәм қәлиплести. Ә.Шамуратов ХХ әсир қарақалпақ әдебиатының барлық жанрларының

MAZ M U N I

TÁBIYIY HÁM TEXNIKALIQ ILIMLER

Fizika. Matematika. Informatika

Ибрагимов Б.А. Мультиэлементный инструментальный нейтронно-активационный анализ почв и других объектов по средне и долгоживущим радионуклидам	3
Исмаилов К.А., Исмаилов Б.К., Жалелов М.А. Влияние барических обработок на свойства структур Al - SiO ₂ -n-Si<Ni>	5
Yavidov B., Abdujamilov A., Jumoboyeva O., Safarboyeva F. Uzluksiz makroskopik tizimlarga oid fizika masalalarini yechish II. jismlarning inersiya momentlarini hisoblash.....	7

Ximya. Biologiya. Ekologiya

Казахбаев Б. Саўын сыйырлардың сүтине тәсир көрсетиўши сыртқы факторлар....	11
Оразымбетова Г.Ж., Ерекеева А.С., Абдисатгарова Э.А., Рахимов Г.К., Нурымбетов Б.Ч. Влияние дистиллерной жидкости на физико-механические свойства портландцемента	13

JÁMIYITLIK HÁM EKONOMIKALÍQ ILIMLER

Ekonomika

Торebaев О., Қаражанов Б., Алиева Г. Шаңарақ бизнесин раўажландырыў - халықтың бәнтлигин тәмийинлеў хәм пәраўанлығын жетилистириўдиң гиреўи сыпатында	16
--	----

Milliy ǵárezsizlik ideyaları

Айрапетова А.Г. Религиозность и религиозная социализация	18
Утамбетова А., Шавкатова М. Мәнаўий мийрас – жәмийет тиреги	21

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Бабаниязова Н.П. Особенности вспомогательных глаголов в английском и каракалпакском языках	24
Байниязова С.Т., Байниязов А.Т. Немис хәм қарақалпақ тиллеринде буйрық мейилдиң (императив) жасалыўындағы уқсаслықлар хәм өзгешеликлер	25
Эназаров Т.Дж., Есемуратов А.Е., Бердиева Б.Т. Этнотопонимлерди үйрениў мәселесине	27

Ádebiyattanıw

Алламуратова А.Ж., Алламуратова Г.Ж. Мифологема пути в романе И.Бунина «Жизнь Арсеньева»	30
Алламбергенова К., Алламбергенова Г.К. Қарақалпақ эпосларының генезисине тийкар болған сюжетлик мотивлер типологиясы хәм оның сырт ел алымлары тәрепинен үйренилиўи мәселелери	31
Бекбергенова М.Д. Әмет Шамуратовтың прозасында образлар типологиясы	36
Дабылов П.А. Лирикалық поэмаларда сюжет хәм композицияның лирикалық қахарман образын жасаўдағы әҳмийети (К.Рахмановтың «Сен ҳаққында қосық», Т.Мәтмуратовтың «Перийзат» поэмалары мысалында)	39
Досымбетова А.А. Т.Қайыпбергеновтың «О дүньядағы атама хатлар» эссесиниң жанрлық өзгешелиги хәм композициясы	41
Қалбаева Г.С. Қарақалпақ халық эпсаналарында ат культи мотиви	43
Ктайбекова З.К. Қарақалпақ гүрринлериниң изертлениў тарийхынан	45
Мамбетов Қ. И.Юсуповтың «Мәмелек ой» поэмасында сүўретлеў усылы хәм жанрлық сыпат	48